

шығылып «Қарақалпақ фольклоры» деген атама менен 100 томнан ибарат кітап ретінде баспадан шығарылып халқымыз нәзеріне ұсынылды. Қазақ алымы Ш.Ұәлихановтың «Қарақалпақлар- сахра бүлбилери» деген теңеулері хақықатлыққа айланды.

Халқымыз, адамзаттың рухый-әдеп-икрамлылық жақтан рауажланыуына унамлы тәсір жасаушы, адамлардағы ең жақсы пазыйлетлерді өзіннен сонғы әуладлардың минез-құлқында қәлиплестирууды мақсет еткен дәстан материаллары арқалы нәсиятлаудан хеш-қашан жалықпаған. Н.Жапақов мийнетлериниң биринде Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалы архивинде 50 ден аслам жәрияланбаған халық дәстанлары болғанлығын айта келип бунның «...оғада үлкен мәдениет байлық» [5:412] екенлигин тастыйықлайды. Және де, бул дәстанлардың «...халқымыздың тарийхын, мәдениетин хәм әдебиет тарийхын толықтыруда үлкен әхмийетке ийе...» [5:412] екенлигине айрықша дыққат қаратқанды макул көреді.

Фольклоршы илимпаз Ә.Тәжимуратов халық ауызеки дәрәтпелерин терең үйрениуі нәтийжесинде «Қарақалпақ халық педагогикасы» атлы мийнетин Республкамызда бириншилерден болып жәриялауға еристи [6]. Бул мийнет халқымыз нәзеріне түскен бахалы мийнетлердің қатарынан орын алды. Илимпаз өз мийнетинде халық ауызеки әдебиеті үлгилериниң адамзатқа тәлим хәм тәрбия беріуі ислеринде үлкен роль атқарып келгенлигин жоқары бахалап, оларды халық педагогикасының әжайып дүрданаларының қатарынан орын алады деген жуумаққа келеди хәм бул халық педагогикасының еле де болса өз изертлеуін күтип атырғанлығын. [6,4] көрсетип өтеди. 2010-жыл академик Ж.Базарбаевтың илимий басшылығында А.Пазылов, Ә.Алымов О.Кназбаевлардың қатнасуында «Қарақалпақ этнопедагогикасы» [3] атлы илимий жумыстың баспадан шығыуын, усы халық дәрәтпелерин изертлеудің және бир дәлили иретинде көріуимиз мүмкин.

Адамзат пайда болып хәр тәрәплеме рауажланып, хәзирги ауҳалына келемен дегенше барқулла өзиниң тәрбияға мүтәжлигин сездирип келген. Алдағы уақытларда да адамзат турмысындағы бул көринис өз сәуелелениуін таба береді. Себеби, хеш бир адам баласының «мен барлық билимлерди ийеледим», «мен тәрбияланып болдым», «мен тәлим хәм тәрбияның бийик

шыңына жетип болдым» деген шешиуши пикирди айтыуының хеш бир иләжы жоқтай көринеди. Минен, усы көринислердің өзи хақықаттан да «тәрбияның мәңгилік категория» екенлигинен дерек береді.

Педагогикалық әдебиетларда адам түсинигине тәлим хәм тәрбияның объекти сыпатында қаралады. Мәселен, белгили рус педагогы К.Д.Ушинский тәрбияға байланыссы дәрәтилген хәм сол мийнети арқалы дуньяға белгили болған мийнетиниң атамасын «Адам – тәрбия предмети сыпатында» [8] деп алғанды макул көреді. Белгили илимпаз Қ.Назаровтың пикири бойынша, «Адам-хәр қандай философиялық тәлийматтың тийкарын кураушы фундаментал философиялық категория. Адам түсинигин анық тәриппеп беріу үшін оны дуньядағы бар болған басқа да биологиялық жаратылыслардан ажыратып туруы ең айрықша өзгешеліклерин анықлау зарур» [7] деп көрсетеди, Хақықатында да, философиялық, педагогикалық, психологиялық хәм физиологиялық көзқарас пенен қарағанымызда да адамның жаратылысы, келип шығыуы, басқа да биологиялық жаратылыслардан айырмашылығы - оның саналы түрде тәрбияға мүтәж жаратылыс екенлигинен дерек береді.

Тәрбия адам тәрәпинен бериледи. Тәрбия беріушиниң өзи де тәрбияланған болады хәм тәрбияланыуын дауам ете береді.

Адам тәрбия ислеринде өз мақсетине ерисиуі үшін бир қанша тәрбия куралларынан: тәрбияшы, устаз, мугаллим тәрәпинен сондай-ақ, халқымыздың ауызеки әдебиетинан, миллий үрп-әдет дәстүрлеринен, фольклорлық шығармалардан сөзсиз пайдаланады.

Жуумақлап айтқанда, ауызеки әдебиетларда сәуелелендирилген қахарманлар жақсылықтың жеңиске ерисиуі үшін жаманлықлар менен гүреседи хәм женеди өзлериниң сол уақыттағы мәдениетларын көрсетеди. Соның үшін да, ауызеки әдебиет үлгилериниң қайсы бирин алып қарасаңыз да халқымыз қәстерлеген, этномәдениетимыздан орын алған әдиллік, инсаныйлық, ийманлылық, шүкирлік, аманатты аман сақлап өз ийесине кууыстыруу, мәртлік, хадаллық, әдеплилік хәм өз орнында сөйлеу мәдениеті сыяқты көплеген унамлы қәсийетлер, сыпатлар бир-бирлері менен салыстырылып көрсетиледи. Бул көринислер өз нәубетинде ауызеки әдебиеттың адамзат қәлбине жол табыуда әхмийетиниң уллылығын барқулла дәлиппеп турғандай сезиледи.

#### Әдебиетлар

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. - Нөкис: «Қарақалпақстан». 1988, 492-б.
2. Алеуов О. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиуі хәм рауажланыуы. - Нөкис: «Билим», 1993, 504-б.
3. Базарбаев Ж., Пазылов А., Алымов А., Кназбаев О. Қарақалпақ этнопедагогикасы. - Нөкис: «Билим», 2010, 128-б.
4. Жапақов Н. Еске түсирулер, илимий мийнетлери (Дүзиушилер Мәмбетниязов, Х.Сейитов, И.Курбанбаев, У.Жапақова. Худ. А.Әметов). - Нөкис: «Билим», 1990, 626-б.
5. Қожықбаев А. Тарийхый қосықлар. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980.
6. Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ халық педагогикасы. - Нөкис: «Билим», 1996.
7. Фалсафа: комусий лүғат (Түзүвчи ва масъул мұхәррир К.Назаров). -Т.: «Шарқ», 2004, 496-б.
8. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. I-том. -Москва: «Директ-Медиа». 2012, -С. 245.

Мақолада одамзоднинг шаклланишида, ривожланишида, тарбияланишида, барқамолликка етишишида халқ ағзаки адабиетининг үрни ва шу масалаларға боғлиқ бўлган айрим тадқиқотчиларнинг фикрларига тўхталиб ўтилган.

Статья посвящена роли фольклора в становлении, развитии, воспитании и развитии человечества, а также взглядам некоторых исследователей по этим вопросам.

The article is devoted to the role of folklore in the formation, development, upbringing and development of mankind, as well as the views of some researchers on these issues.

### ЛИНГВОМАДАНИЙ КОМПЕТЕНЦИЯ МАЗМУНИ ВА УНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ АҲАМИЯТИ

З.Ж.Сарсенбаева - ассистент ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

**Таянч сўзлар:** маданият, стратегия, компетенция, коммуникатив кўникмалар, педагогик хусусиятлар, маданий алоқа, чет тилларини ўқитиш.

**Ключевые слова:** культура, стратегия, компетентность, коммуникативность, педагогические особенности, культурная коммуникация, преподавание иностранных языков.

**Key words:** culture, strategy, competence, communicativeness, pedagogic peculiarities, cultural communication, foreign language teaching.

Биз маданиятни кенг қамровли, маълум бир ҳудудга хос бўлган гоғлар, урф-одатлар йиғиндиси, шунингдек,

маълум бир гуруҳ кишилариининг эътиқоди, анъаналари ва ҳаёт тарзи сифатида тушунамиз. Тилнинг аҳамиятига

келсак, у нафақат воқеликни акс эттиради, балки инсон ўзи яшайдиган алоҳида ҳақиқатни яратади ва шархлайди. Мана шунинг учун ҳам фалсафа минг йиллардан буён тилдан фойдаланиш асосида ривожланади. Бизнинг давримизнинг буюк мутафаккири А.М.Хайдеггер бу тилни “борлиқ уйи” деб атаган [6]. А.М.Хайдеггер бу мавзу бўйича қуйидагича ёзади: “... инсон фаолияти маданият сифатида тушунилади ва тартибга солинади. Маданият инсоний фазилатларни ривожлантириш орқали олий кадрларни англашдир. Бу маданиятнинг моҳиятидан келиб чиқади, бу ўз навбатида, маданий ривожланишга айланиб, ўзини такомиллаштиради» [6].

Аммо маданият шунчаки артефактлар тўплами эмас, яъни инсон қўли билан яратилган моддий дунё – бу инсон ўз фаолияти маҳсулига ва фаолиятнинг ўзига нисбатан қўлланиладиган маънолар дунёси. Янги маъно яратилишининг ўзи маънавий маданиятда – санъатда, динда, фанда фаолиятнинг маъносига айланади [5].

Лингвокултурология тилшунослик ва маданиятшуносликнинг бирлашмасидан пайдо бўлган, тилда акс эттирилган ва мустаҳкамланган халқ маданиятининг намоёндаларини ўрганадиган тилшунослик бўлими. У этнолингвистика ва социоллингвистика билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, В.Н.Телиа лингвокултурологияни этнолингвистиканинг бўлими деб ҳисоблайди. Шунга қарамай, улар, асосан, турли фанлардир [7].

В.А.Звегинцев эса этнолингвистикани тилнинг маданияти, халқнинг урф-одатлари, жамиятнинг ижтимоий тузилиши ёки, умуман, миллат билан алоқаларини ўрганишга қаратилган йўналиш сифатида тасвирлаган эди [8]. Этнос – бу маданият ва психиканинг ўзига хос хусусиятлари, уларнинг келиб чиқиши ва тарихий тақдири, тилнинг умумийлиги, инсонларнинг ўз-ўзини англаши ҳақидаги ғояларнинг умумийлиги билан боғлиқ бўлган халқларнинг лисоний, анъанавий ва маданий жамоати ҳисобланади.

Лингвокултурология учун маданият цивилизацияга қараганда кўпроқ қизиқиш уйғотади, чунки цивилизация моддий, маданият эса раамзийдир. Лингвокултурология, асосан, афсоналар, урф-одатлар, маросимлар, маданият раамзлари ва бошқаларни ўрганади. Ушбу тушунчалар маданиятга тегишли бўлиб, улар кундалик ва маросим хатти-ҳаракатларида, тилда намоён бўлади. Лингвокултурология этнопсихоллингвистика билан чамбарчас боғлиқ, нутқ фаолиятида маълум бир урф - одат билан боғлиқ хатти-ҳаракатларнинг элементлари қандай намоён бўлишини, турли тиллар ташувчиларининг лисоний ва нолисоний хатти-ҳаракатларидаги фарқларни таҳлил қилади, нутқ этикетини ва “дунёнинг рангли расми”ни тадқиқ этади, маданиятлараро мулоқот жараёнида ва матнлардаги лакунани, турли халқларнинг нотиклик борасидаги хатти-ҳаракатининг ўзига хос хусусиятлари сифатида икки тиллик ва кўп тилликни ўрганади. Дунё ҳақидаги маълумотларнинг аксарияти лингвистик канал орқали инсонга келади, шунинг учун инсон интеллектуал, маънавий, ижтимоий эҳтиёжлар учун яратилган тушунчалар, шунингдек, объектлар ва нарсалар дунёсида кўпроқ яшайди: ахборотнинг катта қисми унга сўз орқали келади, яъни жамиятдаги инсоннинг муваффақияти, нутқ маданияти жиҳатига эмас, балки тил сирларини ўрганиш қобилиятига боғлиқдир. Файласуфлар, хатто, ҳар қандай объект маъносини англатадиган сўзни яхшилаб тушуниш орқали, ҳақиқий дунёни эгаллаш осонроқ бўлиши мумкинлигини айтишади.

Ушбу тадқиқот иши лингвокултурологиянинг асосий вазифаси яъни халқнинг руҳий онгини ва унинг маданиятини тил орқали кўрсатиб бериш, тил ва маданиятнинг ўзаро таъсирини фан сифатида шакллантириш, лингвомаданий компетенцияни

ривожлантиришнинг педагогик ва дидактик имкониятларини очиб бериш мавзусига бағишланган.

Бизга маълумки, инсон болалигиданоқ тилни ўрганиши билан у инсонга айланади ва шу билан ўз халқининг маданиятини ўзига сингдиради. Халқ маданиятининг барча нозик ва ўзига хос бўлган жиҳатлари тилда кўринади, чунки у дунёни ва ундаги одамни турлича акс эттиради. Н.И.Жинкиннинг қайд этишича: “тил маданиятнинг ажралмас қисми ва унинг воситасидир, бу бизнинг руҳий ҳақиқатимиз, маданиятнинг юзи, ва миллий менталитетнинг ўзига хос хусусиятларини ифода этади. Тил - бу инсон олдидаги онг доирасини очувчи механизм” ҳисобланади [4].

Демак, тил ва маданият бир бирига чамбарчас боғлиқ ҳолда ривожланади ва ўзгариб боради. Киши бирон бир тилни ўрганар экан, албатта шу тилда сўзлашувчи миллат ва элатлар маданиятининг ўз маданиятига ўхшаш ҳамда фарқли томонларига ҳам этибор қаратади ва таҳлил қилади. Хорижий тилни ўқитишда маданиятлараро мулоқотни шакллантириш, айнан юқоридаги вазифаларни талабаларга ўргатиш, шунингдек, уларни касбий йўналиш доирасида тилнинг оғзаки ва ёзма шакллари билан батафсил таништириш, ижтимоий маданий мулоқот малакаларини ривожлантириш, ўрганилаётган чет тилининг функционал шакллари ва услубларини, тил тўғрисидаги амалий ва назарий билимларини такомиллаштиришга хизмат қилади. Талабаларнинг маданиятлараро мулоқотга кириш қобилиятини, лингвомаданий компетентлигини оширишда кўпгина педагогик механизмлардан, интерактив методлардан, фразеологизмлардан, халқ мақолларидан фойдаланилади.

Нима учун фразеологик бирликлар, метафора, раамзлар ва бошқалар ўрганилади, деган савол туғилиши мумкин. Бунинг сабаби, аслида улар халқнинг маданияти ва менталитети ҳақида энг қимматли маълумот манбаи бўлиб, уларда афсоналар, урф-одатлар сақланиб қолади.

Машҳур рус тилшуноси Б.А.Ларин шундай деб ёзган еди: фразеологик бирликлар ҳар доим билвосита халқнинг, ижтимоий тузумнинг ва ўз даври мафкурасининг қарашларини акс эттиради. Тафаккур - тонгнинг нури бир томчи шудрингда акс этгани каби инсон са-лоҳияти унинг ақлий заковатида акс этади [9]. Метафора, раамзлар ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Энг муҳими, тил сири инсоният сирларининг энг муҳимидир, деган фикр илгари сурилади: агар у ошкор бўлса, кўп асрлар ичида яширинган ёки йўқолган билимлар ҳам очилади. Бизнинг мақсадимиз тил бирлиги ортида турган унсурларни, тилнинг ташқи структураларини, уларнинг чуқур моҳияти билан боғлашга имкон берувчи маданий фонни кўришга ёрдам беришдир.

Маданият, урф-одат, тарих ҳақидаги билимларни шакллантириш жараёнида талабалар нутқ фаолиятининг барча турларини ривожлантирадилар, ўқув машғулотлари олиб бориладиган тил тўлиқ очиб берилади. Тил маданиятининг кўриниши, лингвокултурологиянинг асосий лингвистик бирликлари ҳақида маълум бир ахборотни сақлаш ва ўрганиш жараёнида намоён бўлади. Бундай лингвомаданий бирликлар эса ўзлаштирилиши керак, чунки билимлар мустаҳкамланиши, тасдиқланиши, тақрорланиши ва актуаллашиши керак.

«Компетенция» атамаси шахснинг касбий ва шахсий фазилатларини ифодалаш учун ишлатилади. Инглиз тилидаги “competence” сўзидан хорижий тилда коммуникатив компетенцияни шакллантириш билан тавсифланадиган, ўқишга компетентив ёндашув орқали бошқа тиллар ва академик фанларга киритилган тушунча англашилади.

Масалан, ўз она тилида сўзлашувчилар билан бирга чет тилида маданиятлараро алоқаларни амалга ошириш қобилияти чет тилини ҳақиқий амалий билишни англатади. «Компетенция» педагогика ва лингводидактика бўйича адабиётларда кенг тарқалган атама саналади, бу шахснинг ҳаётини тажриба ва олинган билим ва кўникмаларига асосланган ҳар қандай фаолиятни амалга ошириш қобилиятини назарий таҳлил қилиш натижасида лингвокултурологик ёндашувни, чет тилини маданий ҳодиса сифатида ўрганиш орқали маданиятлараро мулоқот борасида кўникма ва малакаларини такомиллаштиришга қаратилган энг самарали ёндашув сифатида изоҳланди. Бундай ёндашув остида тил билан бир қаторда маданият ҳам таълимнинг асосий мазмунини ташкил этади.

Ҳозирги ривожланаётган замонда ижтимоий-маданий ҳамкорлик ва маданиятлараро алоқаларнинг кучайиши таълим тизимида янги ўзгаришларга тез мослаша оладиган, интилувчан ва лингвомаданий компетентликка эга тажрибали кадрларга бўлган заруратни кучайтирди.

Маълумки, замонавий маданият умумий дунёда борлиқни, яшашни ўз ичига олади, бошқача айтганда, ушбу умумий дунё маконининг барча субъектлари билан ўзаро фойдали мулоқотни ўрнатиш, маданиятлар ва мамлакатлар вакиллари ўртасида маданиятлараро кўприкларни қуриш имкониятига эга бўлишни тақозо этади. Бунда восита бўлиб хизмат қиладиган тил муҳим рол ўйнайди, унинг ёрдамида турли жамият вакиллари ўртасидаги ўзаро англашув ва ўзаро таъсир кўприкларини қуриш имконияти ҳосил қилинади. Биз тил қоидаларини бузмаган ҳолда алоқага киришиш этикасининг барча қоидаларига риоя қиламиз, лекин бу орқали қоникарсиз матнларни яратишимиз мумкин.

Шунинг учун, нутқ маданиятида коммуникатив компонент мақсадга эришишда муҳим рол ўйнайди. Етарлича алоқа ўрнатиш учун инсон матнини идрок эта олиши ва уни тўғри талкин қилиши, шу билан бирга фикр алмашиши керак. Бунинг учун талабалар лингвистик ва экстралингвистик билимларни ҳам

эгаллаши керак. Г.О.Винокур таъкидлаганидек: бирон бир тилни ўрганадиган ҳар қандай тилшунос, у шу маданиятнинг ва у танлаган тилига тегишли бўлган махсулотларининг тадқиқотчисига айланади [3].

Шу сабабли, чет тилини ўрганиш жараёнида талабалар нафақат янги тил кодларини, балки унинг сўзлашувчиларига хос бўлган турмуш тарзини, урф-одатлари ва маданий ютуқларини ҳам ўзлаштириши муҳим саналади. Бу ўз навбатида, Ўзбекистон Республикасини 2017-2021 йилларда янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида «сифатли таълим хизматлари имкониятларини ошириш, меҳнат бозорининг замонавий эҳтиёжларига мос юқори малакали кадрлар тайёрлаш сиёсатини давом эттириш» [1] бўйича устувор вазифа сифатида белгиланди.

Хулоса сифатида, олий таълим муассасалари талабаларининг лингвомаданий компетенциясини ривожлантиришнинг дидактик механизмларини такомиллаштириш, педагогик ва дидактик хусусиятларини аниқлаштириш лингвомаданий моделини ишлаб чиқиш долзарб аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади.

Олий таълим муассасалари талабаларининг лингвомаданий компетенциясини ривожлантириш, дидактик асосларини такомиллаштириш, лингвомаданий компетенцияни ривожлантиришнинг аудиториядан ташқари машғулотлар тизимини ишлаб чиқишга доир илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Қорақалпоғистон шароитида олий таълим муассасалари талабаларининг лингвомаданий компетентиясини ривожлантиришнинг креатив тизимини, технологияларини, педагогик механизмларини такомиллаштириш ва дидактик тизимини ишлаб чиқиш катта аҳамият касб этади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, талабаларнинг лингвомаданий компетентлигини шакллантириш алоҳида тил фактларини ўрганишдан лисоний ва маданий ҳодисалар: тушунчалар, стереотиплар, образлар ва бошқаларни таҳлил қилишга ўтади. Натижада, лингвомаданий компетенция, лингвомаданий бирликларнинг белгиси ўзаро боғлиқ бўлган функционал модел сифатида тақдим этилиши, яъни белгилар тизими маданият ҳақидаги ҳақиқий билимлар тизимини очиб бериши, унда дунёнинг ҳақиқий тил сурати компетентлик сифатида дунёнинг лингвомаданий манзарасига чуқурлаштирилган ҳолда тақдим этилиши керак.

#### Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасини 2017-2021 йилларда янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси. ПФ-4947-сон, 2017 йил 7 февраль.
2. Азимов Э.Г., Шукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). - М.: 2009, -С. 447-448.
3. Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. -М.: 1959.
4. Жинкин Н.И. Язык. Речь. Творчество. - М.: 1998.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология. Учеб.пособие для студ. высш.учеб.заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2001, -С. 200-208.
6. Хайдеггер М. Время картины мира. Новая технократическая волна на Западе. - М.: 1986, -С. 90-93.
7. Телия В.Н. О методологических основаниях лингвокультурологии. XI Международная конференция «Логика, методология, философия науки». - М.: «Обнинск» 1995.
8. Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. - М.: МГУ, 1976, -С.308.
9. Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание (Избранные работы). - М.: 1977, -С.175-190.

#### РЕЗЮМЕ

Мақолада лингвомаданий компетенциясининг аҳамияти ва ўзига хос хусусиятлари, «компетенция» тушунчаси тавсифланган. Шунингдек, маданият ва тилнинг ўзаро зич боғлиқлиги назарий жиҳатдан таҳлил қилинади. Мақолада автор олимларнинг лингвокултурология ҳақидаги назарияларини таҳлил қилган ҳолда, унинг педагогик аҳамияти ва имкониятлари ҳақида тўхталиб ўтади. Замонавий ривожланаётган жамиятда чет тилларини ўрганишнинг ҳолати, Ўзбекистондаги олий таълим муассасалари талабалари учун тил билимлари саводхонлигини ошириш, маданиятлар аро билимларга эга бўлишнинг аҳамияти баён қилинади.

#### РЕЗЮМЕ

В статье раскрыты значимость и особенности лингвокультурной компетенции, описывается понятие «компетенция». Кроме того, теоретически проанализирована взаимосвязь между культурой и языком. В статье автор анализирует теории учёных о лингвокультурологии, а также рассматривает её педагогическое значение и педагогические возможности. Описывается состояние изучения иностранных языков в современном развивающемся обществе, значимость повышения лингвокультурной компетенции, приобретения межкультурных знаний для студентов высших учебных заведений Узбекистана.

The article depicts an importance and peculiarities of linguocultural competence, the notion of the concept «competence». Also, the interconnection between culture and language has been theoretically analyzed. In the article the author analyzes theories of scientists about linguoculturology and as well as discusses its pedagogical significance and pedagogic possibilities. The status of foreign language learning in modern developing society, significance of improving linguocultural competence, acquiring intercultural knowledge for students in higher educational institutions in Uzbekistan have been described.

## ИНТЕЛЛЕКТ – КРЕАТИВЛИК ҚҒБИЛЕТТИҢ РАЎАЖЛАНЫЎЫНЫҢ АХМИЙЕТЛИ ТИЙКАРЫ СЫПАТЫНДА

Қ.Д.Тлеумбетова – психология илимлериниң кандидаты

Эжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

**Таянч сўзлар:** мактабгача ёш, интеллект, ривожланиш, психик ривожланиш, машғулот, мантикий фикрлаш.

**Ключевые слова:** дошкольный возраст, интеллект, развитие, психическое развитие, занятие, логическое мышление.

**Key words:** pre-school age, intellect, development, psychiatric development, lesson, logical thinking.

Бүгинги күнде мектепке шекемги билимлендириў процесинде балаға инсаныйлық принциплер тийкарында тәлим-тәрбия бериў - ахмийетли ўазыйпалардың бири есапланады. Оның тийкарын балаларды ҳәр тәрәплеме раўажландырыў, олардың өзине тән өзгешелиги, жеке сыпатларын ҳәм интеллектуал имканиятларын жүзеге шығарыў, тәрбияшы менен тәрбияланушылар арасында тығыз қарым-қатнастарды қәлип-лестириў дәуир талабы болып табылады.

Сол себепли Ўзбекстан Республикасы Президенти Ш.Мирзиёевтың 2016-жылы 29-декабрьдеги «2017-2021 жылларда Мектепке шекемги билимлендириўди және де жетилистириў ис-илажлары ҳаққында»ғы ПҚ-2707-санлы қарары Мектепке шекемги тәлим системасын дәуир талабына сай жаңа басқышқа көтерди. Себеби, бизиң жарқын келешегимизди даўам еттириўши жас нәрестелеримиздиң тәрбиясы ҳәм оларды мектепке таярлаў бүгинги күнимиздиң ең баслы ўазыйпасы ҳәм келешегимиздиң тийкары екенлигин және де дәлили сыпатында үлкен жумысларға баслама салды.

2017-жыл 9-сентябрь ПҚ-3261-санлы “Мектепке шекемги тәлимди түптен жетилистириў ис-илажлары ҳаққында”ғы ҳәм 2017-жыл 30-сентябрь, ПҚ-3305-санлы “Ўзбекстан Республикасы Мектепке шекемги тәлим министрлигиниң шөлкемлестириў ҳаққында”ғы қарары мектепке шекемги тәрбия ҳәм билимлендириў системасын тез пәт пенен заман талабына сай жетилистириў, жедел раўажландырыў мектепке шекемги билимлендириў мәкемелери санын ҳәм жаңа түрлерин көбейтиў, олардың материаллық-техникалық базасын бекемлеў ҳәм тәмийинлеўдиң тийкары болып табылады.

Бундай ўазыйпаларды орынлаў ушын, биринши нәўбетте, тәрбияшылардың кәнигелигин асырыў ҳәм педагогикалық процесстиң сыпатын жақсылаў талап етиледі. Бүгинги күнге келип мектепке шекемги билимлендириў процессинде инновациялық усыллардың кең әмелге асырылыўы балаларды ҳәр тәрәплеме қоллап-қуўатлаў арқалы, олардың интеллектуал пикирлеўин раўажландырыў ушын тийкар жаратпақта. Жаңаша қатнастың өзине тән педагогикалық өзгешелиги соннан ибарат, ол балаларда дәслепки кәнигелик ҳәм түсиниклерди қәлип-лестириў тийкарында олардың санасын, ойлаў процесиниң еле де раўажланыўына хызмет қылады.

Интеллектуал раўажланыў ҳаққында сөз етер екен-биз, биз алдын усы сөздиң мәнисине итибар беретугын болсак, өзбек тилиниң түсиндирме сөзлигинде «Интеллект» - (латынша intellectus - ақыл, қабыл етиў, ойлаў) Адамның пикирлеў қәбилети, ақылый раўажланғанлық дәрежеси- деп көрсетилген. «Интеллектуал» болса, (латынша intellectus – ақыл, қабыл етиў, билиў; түсиниў). Руўхый зәрүрликлер менен жасаўшы ямаса ақылый искерликтин ең жоқары ҳәм қурамалы түрлері менен шуғылланыўшы шахс [1]-деп келтириледі.

Ўзбекстан Миллий энциклопедиясында бул түсиник және де кеңейтилип берилген: Интеллект (латынша

intellectus – билиў, түсиниў, қабыл етиў) – инсанның ақылый қәбилети; турмысы, дөгерек-этираптағы орталықты санасында сәўлелендириўи ямаса өзгерттириўи, пикирлеў, оқып-үйрениў, дүньяны билиў ҳәм социаллық тәжирийбени қабыл қылыў қәбилети; ўақыя ҳәм ҳәдийселерди алдыннан көре алыў уқыпшылығы. Интеллект қурамына қабыл етиў, есте сақлаў, пикир жүритиў, сөйлеў ҳәм т.б. психикалық процесслер киреди. Интеллекттиң раўажланыўы туўма талант, мийдиң имканиятлары, актив искерлик, турмыс тәжирийбеси сыяклы социаллық факторларға байланысly. Интеллект дәрежеси инсан хызметиниң нәтижелерине, сондай-ақ, психологиялық тестлерге қарап та белгиленеди, деп түсиник берилген [2].

Демек, мектепке кәдем қойып атырған бүгинги күнниң баласынан анық билим, пикирлеў кәнигелиги, жаңа билимлерди ийелеўге таярлығы, объектив дүньяға бейимлесиў кәнигелиги, ўақыя ҳәм ҳәдийселерди еркин түрде анализ қылыўы менен бир қатарда оның мектепте билим алыўға жеке ерки, руўхыяты, интеллектуал ҳәм социал-психологиялық тәрәптен таярлығы талап етиледі.

Мектепте билим алыўда интеллектуал таярлық: пикирлеў, салыстырыў, улыўмаластырыў, оларды топарларға бөлиў, жуўмақ шығарыў процесслериниң раўажланыўы менен байланысly. Баланың интеллектуал таярлық дәрежесин анықлаў ушын психикалық процесстиң ажыралмас бөлеги болған есте сақлаў процесин тексериўден баслаў мүмкин. Мысалға, механикалық есте сақлаўды тексериў ушын – әпиўайы 10 сөз (алма, китап, қәлем, терек, суў, айна, жаўын, машина, самолёт, топ) айтылады ҳәм баладан бул сөзлерди қайталаўы, белгили ўақыт өткеннен кейин бул сөзлерди және бир мәрте қайталаўын усыныс етиледі.

Көрип есте-сақлаўының раўажланғанлық дәрежесин үйрениў ушын, көргенлерин ядында сақлаўы ҳәм оны сөз арқалы ямаса әмелде қоллай алыўы, сүўретлер жәрдемінде сөзлерди еслеп қалыўы ўазыйпасы бериледи: бала ҳәр бир сөз ямаса ҳәрәкетке өзи түсинетуғын сүўретти салыўы керек болады ҳәм 1-1,5 сааттан кейин сызған сүўретлерин қолына алып, ҳәр бир сүўрет қайсы сөз ушын сызылғанын еслейди.

Логикалық ойлаўдың раўажланыў дәрежесин анықлаў ушын кең тарқалған «Сүўретлер тийкарында гүрриндер дузиў» методикасынан пайдаланыў мүмкин. Баланың алдына сюжетли (яғный бир ўақыяға арналған) бир неше бөлеклерден ибарат сүўретлер тәртипсиз жайып қойылады. Бала сүўретлерди дыққат пенен көрип, ўақыяның қандай раўажланатуғынлығын айтып бериўи керек. Демек, мектепке шекемги жастағы балалардың интеллекти ҳәм логикалық ойлаў процесси бул бир-бирине тығыз байланысқан процесс болып табылады.

Сонлықтан да, баланың интеллектуал раўажланыўы ушын раўажландырыўшы орталықты жүзеге келтириў тийкарында ҳәм руўхый, ҳәм физикалық жақтан жетилискен әўладты тәрбиялаў жәмийетлик турмыстағы барлық тараўлардың жоқары дәрежеде